

Ján Lajčiak: Slovensko a kultúra

Bratislava 2007, Vydavateľstvo Q 111, 173 s.

Reedícia knihy Jána Lajčiaka *Slovensko a kultúra* je potrebný čin. Je o ňu stály záujem, no posledný náklad je rozobraný. Je zrejme, že záujem o Lajčiakov text majú predovšetkým tí, ktorí ho chcú vlastniť, mať ho, lebo už niečo z neho čítali, alebo ho prečítali celý. Čím však stále púta? Myslím si, že spôsob, akým Lajčiak píše o najtrpkých trpkostiach človeka, o mizériách ľudského lopotenia v živote, navodzuje pocit určitého očistenia od balastu iných textov venovaných tým istým veciam. Lajčiak sa dotýka prahu mravnosti, keď píše o záhaľke, lenivosti, nepričinnivosti a pod. Jeho text má katarzné účinky. Má pritom mnoho vrstiev, prienikov a pohľadov, ktoré inšpirujú, rovnako ako tém, ktoré inšpiráciou môžu byť. Autor tohto textu už recenziu na predchádzajúce vydanie napísal. (*Sociológia* 26, 1994, č. 5-6, s. 501-503) Tentoraz si zvolil ako tému úvod, jeden z možných úvodov k Lajčiakovmu textu, ktorý reflektuje túto osobnosť a jej kľúčové dielo iným spôsobom ako klasická recenzia.

* * *

Niekedy pred sto rokmi, po roku 1905, keď sa Ján Lajčiak vrátil po pobyte v Budapešti a študijných pobytoch v Erlangene, Lipsku a Paríži na Slovensko, začal si zrejme načrtávať, alebo už aj priamo štylizovať prvé poznámky, postrehy, kritiky o pomeroch a živote tu doma. Keď potom priamo v deň vyhlásenia Československej republiky v októbri 1918 „tento geniálny muž“ (J. Filo st.) umiera, usporadúva S. Š. Osuský tieto poznámky, náčrty či celé kapitoly do knihy, akých na Slovensku a o Slovensku dovtedy nevzniklo veľa. V čom je Lajčiakovo Slovensko a kultúra natoľko zvláštne a osobité, že sa aj dnes edičný náklad úplne vypredá? V čom spočíva jeho pútavosť a čitateľský pôvab aj sto rokov od jeho napísania? Pritom pri Lajčiakovi ide práve o jeho texty, vlastne len o málo jeho textov, ktorých podstata je zhrnutá v tejto knihe, hoci aj jeho životný príbeh, evokujúci katarzie antických textov, by mohol tiež vyvolávať značný záujem. O jeho živote však v umeleckých žánroch až tak veľa diel nevzniklo – A. Kostolný a P. Kompiš ešte pred rokom 1945 – v poslednom období rozhlasová hra A. Baláža a epizódna postava J. Lajčiaka v Rihákovom filme *Albert, Albert o A. Škarvanovi*, v ktorom Lajčiaka hral spisovateľ R. Sloboda.

Ten pôvab záujmu o jeho text sa skrýva na jednej strane v jeho etose, v jeho mravnom postoji. Lajčiak neuhýba pred žiadnymi ľudskými slabosťami a nedostatkami, ktoré sú zrejme a každý vidí ich následky, nezatraca však, ale chce vedieť a povedať, čo treba robiť, aby sa veci a pomery zmenili. Áno, pomery a stav spoločnosti nie sú dobré, ľudia žijú v biede, chudobe, nedostáva sa im základných vecí, no ak sú ako jednotlivci nepričinní, zmierení so svojím životom, zmierení so svojou zaostalosťou, nezaujímajú sa o nič, sú dokonca leniví, prepadli alkoholu a pod., tak nemôžu svoj stav zmeniť a „vinní toho sú si sami“. Toto akési bezprostredné prenášanie zodpovednosti za stav spoločenských pomerov na každého jednotlivca pri zmene vlastného polozenia najčastejšie evokovalo nesúhlas s Lajčiakovými kritickými postojmi. U Lajčiaka však asi išlo o iné. Tento jeho akoby názorovo liberálny prístup k človekovi ako jednotlivcovi však nesie skôr znaky určitého kresťanského personalizmu, v ktorom osobnosť každého človeka ako jednotlivca (osoby) je možné chápať ako zodpovednú za seba nielen v otázkach viery, ale aj v jeho spoločenských väzbách, ako vyčleňujúcu sa a samostatnú nielen voči Bohu, ale aj voči iným, spoločnosti a tým sa takto vzťahujúci aj k sebe samej. V tom je ten mravný nárok, ktorým Lajčiak apeloval na ľudí ako veriacich.

Na druhej strane všade tam, kde je dosah evanjeliárneho kriticizmu konania človeka preukázaný, má Lajčiak svoju pravdu a jeho potieranie „stavu vecí“ z tejto pozície si rozsah mravného maxima zachováva. Veď on sám najlepšie vedel, ako ho „formoval“ čin, individuálny výkon, keď svoje predpoklady rozvíjal s enormným nasadením a vytrvalosťou, preukázanou vôľou zvládnuť predmet záujmu, ktorý si vytýčil. A. Kvasničková pripomína „rozpomenku“ J. Goláňa, ktorý s ním študoval v Lipsku, na jeho neúmornú usilovnosť, keď si zaumienil urobiť doktorát z najťažších predmetov (z orientálnych jazykov, hebrejčiny, arabčiny, kvôli čomu sa musel naučiť francúzsky aj anglicky), na jeho skromnosť až asketizmus, prísnosť na seba samého až po akési sebaobetovanie pre dosiahnutie toho, čo si predsavzal. J. Goláň v r. 1920 spomínal, že k žiadnemu zo svojich spolužiakov necítil toľko lásky a úcty ako k J. Lajčiakovi.

Toto enormné nasadenie a úsilie, tento vypätý individuálny aktivizmus vytvárali u neho prvky spontánneho individualizmu, ktorý bol v súlade s jeho zahraničnými skúsenosťami o jednotlivcovi a vyjadrením jeho pozície v liberálnom myslení. Tu sa u neho postupne formuje presvedčenie, ktoré ako invariant Lajčiak neskôr doma tak zdôrazňuje a vyžaduje, totiž, čo všetko by sa aj na Slovensku mohlo zmeniť tým, keby každý vykonal len to, čo naozaj vykonať má a môže. Áno, Lajčiak je aj adresný, dôležitý je však tento princíp zmeny „stavu vecí“. Áno, mravne mal Lajčiak svoju pravdu, iba málo ľudí si to však aj

po ňom takto osvojovalo a vysvetľovalo. Takpovediac najlepším žiakom mu bol J. I. Hamaliar, ktorý desať rokov po jeho smrti priznával: „Za každú biedu, zaostalosť a nedokonalosť som predovšetkým vinný ja sám a nikdy druhý mimo mňa ani osud, ani nešťastie. A keď chceme naprávať a zdokonaľovať, tak sa treba pričiniť, pôsobiť, aby sa z vlastnej vôle, pilnosti a iniciatívy začalo likvidovať a odstraňovať to, čo zapríčinilo také naše položenie, aké práve je,“ pričom exponoval Lajčiakovo, „vinní toho sme si sami“.

Ten pútavý pôvab textu je však aj v tom, že ak autor v ňom vypovedá o ľudských veciach otvorene a priamo a má schopnosť vnímať na nich ich podstatné, hlboké a stále znaky a určenia, text nestarne, pretože autor na nich postrehol to trvalé, čo ich charakterizuje a určuje, aj keď sa okolnosti celkom, ale celkom menia. Lenivosť zostane lenivosťou, nepríčinlivosť pasivitou až apatiou, nechut' zmeniť veci okolo seba sa zmení na zaostalosť. Lajčiakov text je však súčasný aj mnohými inými presnými charakteristikami a súvislosťami, ktoré postrehol už pred sto rokmi, keď napísal, že sme si natoľko privykli na to staré, v ktorom sme vyrástli, že neľahko si k duchu pripúšťame niečo nové, čo po štyridsiatich rokoch po ňom rozvádza vo svojej sociografii Slovenska aj Anton Štefánek. Na inom mieste si všíma, že ideové súperenie na Slovensku na začiatku vo viere v dobrú vec sa rozbuželo a stalo sa predmetom osobnej nenávisti, pretože zápas ideí je oprávnený len dovtedy, pokiaľ „nenastúpi cestu osobných polemík“, pričom polemiky hlavných súperiacich strán, t.j. konzervatívcov a pokrokárov boli „také nevecné, také osobnou nenávisťou inšpirované, že je to až nepochopiteľné“. Tu zároveň vidíme, ako Lajčiak prenikol k princípom politickej straníckosti, rovnako živej aj v našej súčasnosti.

Text je pútavý a zaujme aj dnes i preto, že aj keď používa zovšeobecnenie, abstrakciu, tak vždy vieme, o aký jav, predmet, vzťah ide, aké súvislosti konkrétne indikuje, čo má na mysli a o čom uvažuje. Je vecný a predmetný aj v tých najvšeobecnejších a najabstraktnejších vyjadreniach.

Keď sa J. Lajčiak vracal v r. 1905 na Slovensko, bol zorientovaný nielen v európskom spoločensko-kultúrnom vývine, ale aj v zdrojoch, ktoré tento jeho vývin živili a usmerňovali. Jedným z nich bol rozvoj vedy a vedeckého poznania, ktorý na prelome 19. a 20. storočia dosahoval takú úroveň, že dochádzalo až k zdanlivému ostrému oddeľovaniu vedy od ostatného poznávania. Objavy Röntgena, Becquerela, Curieovcov, Plancka, Rutheforda, Einsteina, ktorého špeciálna teória relativity bola publikovaná práve vtedy, keď bola tiež Kochovi udelená Nobelova cena za objavy pri liečení tuberkulózy atď., robili z vedy a vedeckého poznania mimoriadne pôsobivý spoločenský fenomén, ale jej aj dodávali dôležitú spoločenskú vážnosť a váhu.

Tak ako u niektorých jeho súčasníkov v oblasti sociálnych vied, najmä u hlasistov malo jeho zdôrazňovanie významu vedy a vedeckého poznania v slovenskom prostredí charakter jedného z hlavných osvietenských princípov. Veda ako rozvoj poznania je základom pokroku, prináša nové objavy, prekonáva staré spôsoby práce vynálezom nových strojov a nástrojov, je najúčinnjším prostriedkom pri prekonávaní predsudkov v myslení, tradícií a zvykov v správaní atď. V duchu osvietenského chápania sa zdôrazňovala blahodarnosť poznania a vedy pre spoločnosť a človeka, obmedzenia a problémy, ktoré veda a jej uplatňovanie spätne vyvoláva, sa ešte neproblematizovali.

Lajčiakovo zdôrazňovanie individuálneho výkonu, individuálneho pričinenia sa prejavovalo aj v jeho chápaní vedy. Nebol historikom vedy, preto mohol napísať, že „nositeľmi vedeckých myšlienok sú individuálni myslitelia“, čo je napokon invariálnou súčasťou rozvoja vedy a poznania, veď renesančný vzdelanec bol individuálnym tvorcom, keďže obsiahol potrebnú šírku znalostí a zručností pre svoje objavy a vynálezy, čo už neskôr možné nebolo, no individuálnosť ako princíp pretrvali.

H. G. Wells to vyjadril tak, že zakladatelia modernej vedy pracovali dlhú dobu samostatne. Avšak veda, vynálezcovstvo ako najvyšší prejav tvorivých schopností ľudského ducha nevznikajú samé od seba alebo z čista jasna, ale za istých predpokladov a v istých pomeroch. (A. A. Hoch) A aj keď vo vede predtým pracovali niektorí výsostne samostatne, napríklad H. Cavendish, G. Mendel a i. – čo okrem iného spôsobilo, že sa ich zápisový materiál objavil o čosi neskôr – teda že tu pôsobili doslova mnohí „selfmademani“, ktorí sa takto uplatňovali v celkom odlišných odboroch, ako bolo ich povolanie (veď žací stroj či automatický tkáčsky stroj vynašli kňazi, námorný chronometer neobjavil námorník, ale tesár atď.), postupne „individuálni vynálezcovia ustupujú vynálezcovskému kolektívu“.

Veľkosť F. Bacona, ktorého J. Lajčiak spomína, spočíva v tom, že pochopil dôležitosť spolupráce vo vedeckom bádani (Nová Atlantída). C. C. Furnas pripomína iné Baconove dielo (Pokrok vo vedení) a vyzdvihuje jeho tézu, že vedenie je ovocie skúsenosti a pokusov, čo Lajčiak presne aplikuje pri porovnávaní napríklad Wolffovej a Wundtovej psychológie. Pri Lajčiakovi je však potrebné pripomenúť, že keď zaradujeme vedecké bádanie do rámca všetkej ľudskej práce, musíme naň pozerat' nielen z hľadiska významu pre spoločnosť, ale i z hľadiska človeka, ktorý sa ním zaoberá, pretože si presne všimol, že vedecké bádanie sa v jeho dobe stávalo povolaním. Bolo zrejmé, že ak má vývoj spoločnosti pokračovať, musí neustále rásť aj počet pracovníkov vo vedeckom výskume. Z ktorých spoločenských skupín títo záujemcovia

vychádzajú, aké sociálne typy predstavujú, aký je duch, v ktorom spoločne pracujú na svojich úlohách, sa dovedy osobitne nevyhodnocovalo.

Avšak veda ako systematické zhromažďovanie vedomostí a poznatkov prostredníctvom metodického výskumu v jednotlivých oblastiach, ako aj experimentovania (A. Weil) sa čoraz viac špecializovala a súbormi špeciálnych poznatkov, metód, postupov a techník sa intelektuálne stávala určitým „klubom zasvätených“. H. G. Wells konštatoval, že vedecké bádanie sa svojim zaujatím za vec, podriadením mu všetkého ostatného stávalo akousi novodobou formou náboženského života, sám proces tvorby vytváral v jeho nositeľoch osobitnú rovnováhu a vnútorný pokoj so svojim videním sveta, stával sa príbytkom i útočiskom, z ktorého viedla cesta k dovedy neznámym dobrodružstvám ducha a objavovania tajomstiev sveta.

Rozsahom a hĺbkou potrebných poznatkov, experimentálnych postupov a zručností sa veda akoby stávala dostupnou iba pre jedincov takýchto výkonov schopných, uzatvárala sa do špeciálnych laboratórií a priestorov experimentovania. Cieleným smerovaním výskumov už veda prekonala paradigmu skúsenosťami získavaného a zhromažďovaného poznania, experimentovaním, teóriou a metodickým skúmaním sa prehlbovala tvorba i potreba poznatkov len pre vedu samu aplikovaných v laboratóriách a v experimentoch, ktoré potrebovali ovládať práve títo experimentátori a špecialisti.

J. Lajčiak tento zložitý proces sebauplatnenia a výberu vede a výskumu oddaných alebo indiferentných typov jednotlivcov ilustroval pri myšlienke H. Gregorovej: „Na malé veci niet vôle, na veľké niet darov,“ avšak z hľadiska týchto predpokladov viac razy typicky lajčiakovsky pripomína, že „presvedčených, akademicky vzdelaných slovenských inteligentov jesto toľký počet, že keby si každý vysúkal rukávy a prichytil sa k práci, mohol by byť vedecký život rezkejší,“ lebo „žijeme v dobe myšlienky a vedy“ a práve „veda je jeden z najzávažnejších faktorov kultúrneho života“ a pred vedou sa nesmie „uzavrieť“ žiaden národ, akýkoľvek malý by bol,“ no zatiaľ je veda u nás „macošské dieťa“, ktorá „nemá uznanie“, ba je „priam znevažovaná“ atď. a pod. Lajčiakovi v jeho *Slovensku a kultúre* nešlo predovšetkým a primárne o samotnú vedu a jej formálne a teoretické aspekty. Išlo mu o situáciu na Slovensku, o to, ako a ktorým smerom túto situáciu a tento stav viesť, aby jeho zmena nebola „osnovaná na fantázii“, ale sa zakladala na reálnych problémoch, reálnych sociálnych a spoločenských javoch a reálnych postupoch pri ich zmenách. Ako si poznamenal o Lajčiakovi Š. Krčméry, „túžba po vede mu bola nad iné“. Uvedomoval si však vývinový rozdiel v rozvoji vedy vo svete a u nás doma celkom zreteľne. V apeloch na jednotlivcov, ktorí už vedu v rôznych oblastiach na svojej úrovni v slovenskom prostredí uplatňovali a robili, videl jedinou možnosť, ako všeobecný vývoj zachytiť. Bolo mu zrejmé, že inštitucionálne podoby rozvoja vedy toto prostredie obchádzajú. Poukazoval však na prekážky rozvoja a uplatňovania vedy vo vlastnom vývine intelektuálnej reflexie slovenskej spoločnosti.

Viac razy pripomínal, že naša literatúra je prevažne beletristická a spisba vôbec je prebeletrizovaná. Podľa neho sama úroveň beletrie „za daného stavu zodpovedá“ dobovým požiadavkám, vyzdvihujúc pritom nielen klasikov v beletrii a poézii, ale medzi prvými vyzdvihuje slovenské autorky v jednotlivých žánroch. Medzi prvými pritom upozorňuje na fenomén feminizmu ako javu a hnutia inde v Európe. Slovenská literatúra je však podľa neho „optimistická a idealistická“, takže za jej opismi nie je vidieť tie hmotné a duchovné mizérie nášho života. To znamená, že si v určitej tendencii „idealizácie“ nevíšima mnohé reálne a historické fakty a javy, okolo ktorých sa tvoria podstatné okolnosti ovplyvňujúce a utvárajúce každodenný život. V zdôrazňovaní reálií v reťazci rozmanitých dejinných udalostí aj ako tém pre literatúru možno Lajčiaka považovať za kritika a mysliteľa, ktorý si uvedomoval poznávací a informačný základ faktov v beletrii, za určitého propagátora literatúry faktu. Takáto literatúra potom môže vytvárať predpoklady prekonávania a odstraňovania mnohých tradičných náhľadov a prístupov, môže pomôcť pri prekonávaní „ignorantstva a obskurantizmu“ v nazeraní na rôzne spoločenské javy, ktoré práve Lajčiak tak veľmi kritizoval u našej inteligencie a ktoré vôbec neobstálo pred dobovým vedeckým poznaním.

Hoci Lajčiakove vyhranené kritické stanoviská neboli vždy a každým prijímané jednoznačne, etos jeho postojov, racionality a prenikavosť jeho argumentov mu, ako sme už aj spomenuli, zaistovali aj stúpcov a v istom zmysle aj nasledovníkov. Takmer štyridsať rokov po Lajčiakovi skoro doslova opakuje jeho myšlienku o našej prebeletrizovanej spisbe sociológ Alexander Hirner. (J. Lajčiak v súvislosti s tematikou vedy je v tomto svojom diele veľkým propagátorom sociológie ako novej empirickej vedy o spoločnosti – k tomu pozri úvod k vydaniu jeho knihy v r. 1994). A. Hirner ako historik slovenskej sociológie Lajčiakovo dielo dobre poznal, prehlboval však jeho myšlienky o potrebe rozvoja vedy svojím vlastným projektom rozvoja vedeckého výskumu v Matici slovenskej v štyridsiatych rokoch 20. storočia. Prítom pripomínal, že už jej zakladatelia zdôrazňovali podporu vedy a vedeckého poznania, ktoré má ona zabezpečovať, to teda bolo jej pôvodné zameranie a orientácia na národnobuditeľskú a osvetovú činnosť sa udiala až neskôr. Lajčiak mal aj vlastnú skúsenosť s predstaviteľmi tejto orientácie pri odkladaní uverejnenia svojho článku

Naše literárne úlohy. Tak Lajčiak, ako aj Hirner, ktorí si aj po študijných pobytoch v zahraničí jasne uvedomovali potrebu vedecky vzdelanej inteligencie, ktorej bolo v mnohých oblastiach spoločenského života málo, alebo celkom chýbala (pozri Denníky sociológov I., Alexander Hirner 1953 – 1955, Bratislava 2004), kontextovali požiadavku rozvoja vedy a vedeckého poznania, vedeckého výskumu ako faktora, ktorý determinuje to, že nás všetky európske centrá pokladajú za perifériu. Lajčiakovsko-hirnerovská kritika celostnej kultúrnej orientácie a zamerania tvorby kultúry bez existencie zásadných podmienok rozvoja vedy a vedeckého poznania však nie je neaktuálna ani dnes. Viac ako polstoročie po A. Hirnerovi viac-menej doslova opakuje Lajčiakove slová L. Kováč: „...slovenská kultúra tradične ukotvená vo folklóre a literátstve sa dostane na úroveň sveta iba vtedy, keď jej dominantou bude vzdelanie a veda“. J. Lajčiak vedel vyzorovať a prenikavo vyhodnotiť podstatné znaky a súvislosti tých spoločenských javov, ktoré sú pre spoločnosť najdôležitejšie a nadčasové.

J. Lajčiak vo svojom texte prenikavo nazrel na slovenskú problematiku z konca 19. a začiatku 20. storočia z pozície jednotlivca a jeho možností vplývať na veci spoločenské a meniť ich. Táto pozícia však nemala vtedy na Slovensku pripravené predpoklady a veľká diskusia o nej sa nikdy neuskutočnila, hoci nebola tematizovaná len Lajčiakom (on sám napríklad požadoval vedecké diskusie na stránkach časopisov k jednotlivým otázkam kultúrneho diania u nás, aby sa spoločnosť pri ich prijímaní alebo odmietaní opierala o seriózne argumenty, aby svoju „postat“ utvárala na reálnych vedeckých postupoch a zdôvodneniach).

Trpký osud a tragika života J. Lajčiaka (S. Š. Osuský) pretrvávajú u nás v určitom stálom odstupe od jeho diela i od jeho osobnosti. Lajčiak stál vždy tak trochu bokom ... a tam aj ostal. Zásadový a principiálny muž nerád robil kompromisy, a to najmä s istými spôsobmi myslenia, s istými prístupmi k životu. Cesta, ktorou sa prepracoval k nadobudnutým schopnostiam, erudovanosť a vedecká pripravenosť zvládnuť najnáročnejšie intelektuálne projekty sformovala u neho vyhranený názor na človeka ako jednotlivca, jeho konanie, na život a dianie v spoločnosti a pod. Nakoniec mu osud vyhradil miesto na Vyšnej Boci, kde sa staral o svojich farníkov a vedecky umdlieval a vyhasínal. Život, ktorý tu prežil, mu k naplneniu a využitiu výnimočných predpokladov, ktoré by bol hocikde v Európe využil ako vedúci katedry orientalistiky, neposkytol nijaké podmienky a on sám si ich nebol schopný vytvoriť. Lajčiak, Lajčiak...

Ludovít Turčan